

ЛОМОНОСОВ ЯК ДРАМАТУРГ (НА МАТЕРІАЛІ ТРАГЕДІЇ "ТАМІРА І СЕЛІМ")

У статті визначається роль Ломоносова в розвитку російської класицистичної драматургії, утвердженні жанру трагедії на російській сцені. Аналізується перша трагедія Ломоносова "Таміра і Селім".

Розглядаються тематика й проблематика п'єси, сюжет, особливості конфлікту, образи, оригінальність відображення історичного минулого, слідування європейській традиції й новаторство Ломоносова-драматурга.

М.В. Ломоносов відомий як геніальний вчений, реформатор російської літературної мови, віршування, творець жанру оди в російській літературі, талановитий оратор. Проте він є автором двох трагедій – "Таміра і Селім" (1750 р.) та "Демофонт" (1751 р.). Про драматургічну діяльність великого поета згадують майже всі дослідники його творчості: Гуковський Г.О., Морозов О.А., Западов О.В., Кудрявцев Б.Б., Серман І.З., Орлов П.О., Берков П.Н., Стеннік Ю.В. тощо. Але увагу вчених зосереджено не на аналізі трагедій в цілому, а лише на деяких окремих питаннях: історія створення, джерела, своєрідність відтворення минулого, особливості конфлікту, виділення певних рис характеру персонажів тощо.

Мета статті – дати цілісний аналіз трагедії "Таміра і Селім", визначити її місце в російській драматургії епохи класицизму.

Цікаво, що п'єса була написана за наказом імператриці. У журналі Канцелярії Академії з'явився запис: "Сего числа (29 сентября 1750 г.) Академии Наук господин Президент объявил именной Ее Императорского Величества изуствный указ, коим ему г. Президенту повелено: профессорам Тредиаковскому и Ломоносову сочинить по трагедии" [1: 68].

Всього за місяць трагедію "Таміра і Селім" було завершено. Трагедія "Демофонт" стала другою й останньою в драматургічному доробку письменника. П'єси Ломоносова не є значним досягненням автора на відміну від його поетичної спадщини. Але це були перші кроки російської класицистичної драматургії, які визначали особливості розвитку трагедії на російському ґрунті. До імператорського розпорядження єдиним творцем цього жанру в російській літературі був Сумароков. При дворі панував французький та італійський репертуар.

На відміну від французьких класицистів, Ломоносов, як і Сумароков, звертається до вітчизняної тематики. У п'єсі висвітлено одну з найважливіших історичних подій – Куликовську битву (1380 рік), яка поклала початок звільненню Русі від татарського ярма. Розгром Маая на сцені не показаний. Про те, що сталося на полі бою, глядач дізнається з розмов та розповідей персонажів трагедії. Оригінальним є рішення Ломоносова зробити місцем дії твору Кримське царство, а героями – спільників Маая, тобто ворогів Русі.

В основі трагедії – подвійний конфлікт: на першому плані – традиційний любовний трикутник, на другому – боротьба Дмитра Донського з Мааем. Перемога московського князя визначає й долю кохання дочки кримського царя Таміри.

Згідно з правилами піітики, трагедія відкривається "кратким изъяснением", у якому повідомляється, про що йдеться в п'єсі. Обставини смерті Маая різні літописні джерела описують по-різному. Ломоносов відтворив те, що здавалося йому найбільш вірогідним.

Любовний трикутник об'єднує трьох героїв: Таміру, Маая й Селіма. Батько Таміри, не сумніваючись у перемозі Маая, пообіцяв йому руку дочки. Брат Таміри Нарсім із невеликим військом посланий на допомогу Мааяві. Саме в цей час багдадський царевич Селім, за повелінням свого батька, переслідує кримських морських розбійників, які грабували багдадське купецтво. Він взяв в осаду порт Кафу (нині – Феодосія). У кримського царя Мумета не вистачало сил опиратися Селімові, тому він випросив перемир'я, сподіваючись за цей час дочекатися повернення Нарсіма.

Подальша дія відбувається в перший день після перемир'я в царському палаці.

Селім і Таміра покохали одне одного. Але Мумет дав слово Мааяві, який невдовзі з'являється у Кафі й розповідає про свою "велику перемогу". Він намагається прискорити весілля. Здається, нічого вже змінитися не може. Таміра робить відчайдушну спробу втекти до Селіма, але її зупиняють. Селім вступає у двобій з Мааем, якому допомагають татарські мурзи. Лише поява Нарсіма рятує багдадського царевича, Мамай гине. Стає відомою правда про Куликовську битву. Перепон для шлюбу Таміри й Селіма більше не існує.

Сюжет трагедії нескладний, але охоплює досить багато різних життєвих явищ. Ломоносова завжди хвилювали проблеми війни й миру – "возлюбленной тишины". Війна – це завжди руйнування, кровопролиття, смерть. Страждання випадають не тільки на долю тих, хто захищає свої права на свободу, але й на долю загарбників. Ситуація, що складається в Кримському царстві, яскраво про це свідчить. Але найбільші випробування випадають на долю простих людей. Держава, яка завжди в центрі уваги письменників-класицистів, не може досягти справжньої могутності й розквіту за рахунок війни. Протиставлення війни й миру прослідковується протягом всієї п'єси: "любезна тишина" – "военная непогода", "желанный мир" – "военная гроза", "надежное спокойствие" – "неустройство" тощо.

Війна порівнюється з грізними явищами природи. На мешканців Кафи направлено "тучу стрел". Селім порівнюється з орлом, який "... с высоты на агньца хочет пасть" [2: 354]. Декілька разів повторюються слова "жах", "жахливий".

Цар Мумет, ледь звільнившись від осади, не робить необхідних висновків. Психологія кримського володаря – це психологія завойовника. Він радіє брехливій звістці про поразку росіїв і захоплено передає розповідь гінця про страшні руйнування, що приніс Мамай "Росской стране". Ця картина уподібнюється великому стихійному лихові.

Проблеми війни й миру невіддільні від проблеми влади. Брат Мумета Надір не поділяє захоплення царя перемогами Мамає. Він переконаний, що загарбницька політика не несе нічого позитивного людству, а насильницька влада є тимчасовою. На його думку, саме "Несытая алчба имения и власти" [2: 394] приводить до кривавих воєн, наслідком яких є знищення культурних цінностей:

Где были созданы всходящи к небу храмы
И стены, труд веков и многих тысяч пот,
Там видны лишь одни развалины и ямы... [2: 394].

Перелічені проблеми були дуже актуальними на початку 50-х років XVIII ст., коли Європа напружено готувалася до війни, яку згодом буде названо Семилітньою.

Своєрідного характеру набуває в Ломоносова традиційна для класицистичної трагедії боротьба між обов'язком і пристрастю. Нормативний позитивний герой завжди надає перевагу обов'язку, негативний – пристрасті. Позитивні герої "Таміри і Селіма" підкоряються почуттям, але саме це й виявляє їх найкращі риси: волелюбність, чесність, щирість, людяність, уміння дружити й кохати. Це відбувається тому, що їх вчинки, продиктовані почуттям, не є зрадою обов'язку. Навпаки, це перемога добра над злом. Кохання Таміри й Селіма припиняє ворожнечу між двома царствами. Дружба Селіма й Нарсіма допомагає знищити страшного й небезпечного ворога – Мамає. Наприкінці твору стає зрозумілим, що Мумет більше не буде ворогом Русі.

Найпривабливішим образом трагедії є Таміра. Вона любляча й турботлива дочка й сестра. Їй також притаманне глибоке патріотичне почуття. Зрозумівши, що кохає Селіма, тобто ворога, Таміра переживає докори сумління: "Коль тяжко мучусь я!... Преступница отцу, преступница закона!" [2: 359]. Ще більших мук завдає звістка про те, що батько вже вибрав їй нареченого. Вона інтуїтивно відчуває підступність Мамає: "Кичливому ни в чем Мамаю я не верю..." [2: 361].

Царівна заздрить простим людям, які вільні любити за покликом серця:
Коль счастлива была б, коль счастлива Тамира!
Когда б с ней был Селим в одном лугу пастух:
Не злато, не венцы, не царская порфира,
Но верная любовь соединила двух [2: 366-367].
Після освідчення Селіма Таміра вже не вагається. Прийняте рішення остаточне:
К неистовому я не преклонюсь Мамаю.
Пусть весь свет победит, не победит меня [2: 374].

Вона сміливо кидає виклик Мамаєві, не приховуючи, що кохає іншого, називаючи шлюб з нелюбом полоном. Монолог Таміри наприкінці III дії (явище 8) – останній вияв боротьби в душі героїні обов'язку й почуття. Зважитися на втечу з рідної домівки непросто. Але пристрасть, що полонила усе єство, бере верх. Емоційну напругу душевного стану Таміри передають її мольби, звернені до долі ("О промысл! о судьба! слезами умягчитесь!"), до сил природи ("О небо! о земля!, о ветры! о моря! ") [2: 391]. Після кожного слова – знак оклику! Останні слова адресовані вітчизні: "Прости, дражайшее отечество, прости!" [2: 392].

Спроба втекти не вдалася. Заїсан, візир Муметів, повернув царівну. Але Таміра не збирається здаватися, коритися несправедливим вимогам батька. Щире кохання виявляє її сильну волю, рішучість, здатність чинити опір долі, твердість характеру. Дізнавшись, що Селім загинув, вона не допускає й думки про шлюб з Мамаєм. Кохання продиктувало інший вибір:

Но ныне не хочу и в смерти разлучиться:
Ты умер для меня; я следую тебе [2: 411].
Саме в той момент, коли Таміра хоче заколотися, з'являється Селім і рятує кохану.

Таміру можна назвати ідеальною героїнею. Вона не має негативних рис. А її відповідальне рішення втекти до коханого – справжній виклик усталеним суспільним нормам, законам магометанського світу. За таку сміливість критики докоряли Ломоносову ще й у XIX ст., вважаючи втечу Таміри зайвою й непристойною [3: 214].

Своє серце царівна віддала гідному юнакові. Як слушно зауважує Западов, найкращою якістю Селіма, на погляд Ломоносова, є його просвітницький розум: "... жодному з російських письменників XVIII ст. не спадало на думку вказувати на ступінь освіченості своїх персонажів, але ж вони не були Ломоносовими!" [3: 214]. Саме освіченістю обумовлені позитивні риси багдадського царевича: героїзм, сміливість, мужність, здатність приймати самостійні рішення, відданість у дружбі й коханні.

Виконуючи повеління батька, Селім не отримує насолоди від жорстокої війни. Зачарований прекрасною Тамірою, він недовго вагається, приймаючи рішення припинити бійню. Герой цінує дружні стосунки з Нарсімом та Надіром. Знайомство з ними відбулося в Індії, де всі троє пізнавали науки. Він не звик говорити про почуття, тому що вчився іншому: "Иметь недвижим дух и бегать от любви..." [2: 368]. Але тепер сумлінний учень індійських філософів не намагається уникнути кохання. Освідчення Селіма Тамірі підкупає граничною щирістю, пристрасністю, неабиякою сміливістю й рішучістю. Мужній воїн не принижується, ставши перед коханою на коліна. Це ще раз свідчить про велику силу його почуття:

Ты видишь пред собой, прекрасная царевна,
Тобой плененного презрителя любви;
Тобой мне будет жизнь блаженна иль плачевна,

Коль хочеш, оживи, коль хочеш, умертви [2: 371].

Юнак переконався в тому, що кохання є взаємним. Водночас царівна сповіщає й про волю Мумета. Але тепер Селім повний рішучості йти до кінця, визначаючи для себе лише два шляхи: "Умру, или с тобой в триумфе возвращусь" [2: 373]. Дізнавшись про появу Мамаю, він вступає з ним у двобій. Шляхетний і чесний, царевич не скористався падінням ворога. Контрастно поводить себе Мамай, покликавши на допомогу своїх приспівників.

Трагедія класицизму осуджує й карає порок, винагороджуючи добродетель. Тому й небеса прихильні до закоханих. Нарсім приходить на допомогу Селімові й розправляється з Мамаєм, одночасно помстившись і за його підлу зраду.

Нарсім, улюблений брат Таміри, має багато спільного з Селімом. Він освічена людина, мужній воїн, вірний друг. Нарсім з'являється лише наприкінці твору, але про нього весь час згадують інші герої. Він поїхав із невеликим військом на допомогу Мамаєві. Рідні хвилюються, нетерпляче очікуючи його повернення. Ці нагадування не дають забути про основну подію, якій присвячена п'єса, – Куликовську битву. Дію винесено за лаштунки сцени, але Нарсім розповідає про перемогу російського війська дуже детально. При цьому його розповідь носить оціночний характер. Поразку Мамаю, підлого, брехливого, підступного, юнак вважає справедливою. Доля прихильна до тих, хто стоїть за правду й свободу:

Я кверху смутные возвел свои глаза,
Тогда над русскими полками отворились
И ясный свет на них спустили небеса.
Ударил гром на нас, по оных побояря.
И подал знак, что бог на помощь им идет! [2: 416].

Саме просвітницький розум допомагає Нарсімові об'єктивно описати важливу історичну подію й зробити правильні висновки.

Домінуючий принцип класицизму – принцип державності – знаходить у п'єсі типово ломоносівське втілення: "Не усвідомлення своїх обов'язків перед державою... як засіб боротьби з пристрастями, а наука й просвітництво..." [3: 215].

Близьким до Селіма й Нарсіма є й брат Муметів Надір. Його можна вважати рупором ідей самого автора. В його вуста Ломоносов вкладає цікаві думки про обов'язки людини – громадянина, про тиранію, про право людини на кохання тощо. Промови Надіра пронизані співчуттям до простих людей, турботою про долю людства. Саме він відкриває Муметові очі на варварство й жорстокість Мамаю, наголошуючи на тому, що спустошувальні походи останнього вічно тривати не можуть. Надір переконаний: Русь все одно переможе. Підтвердженням є славні сторінки історії:

На плач, на шум, на дым со всех сторон стекутся;
Рассыпанных враждой сберет последний страх.
Какою силою в единстве облекутся,
Владимир нам пример и храбрый Мономах [2: 377].

Отже, усі позитивні герої "Таміри і Селіма" не настроєні вороже проти Русі. Ломоносов вважає можливими добрі стосунки між людьми, незалежно від віросповідання.

Контрастним негативним образом виступає Мамай. Це варвар, людиноненависник, деспот, людина без жодних моральних принципів. Він хизується своїм походженням, вважає себе володарем світу, не припускає непокірності з будь-якого боку. Його не цікавлять державні інтереси, а лише власна вигода. Зброя Мамаю – підлість, підступність, брехня, жорстокість. Він тривалий час веде спустошувальні війни, сіючи всюди смерть, але сам не наділений ні мужністю, ні хоробрістю, ні відвагою. Навпаки, Мамай непомірно трусливий. У ньому зосередилися найогидніші якості.

Що ж до Мумета, царя кримського, це постать неоднозначна. Він володар, деспот, вчинками якого керує жага влади й могутності. Саме тому Мумет стає співником Мамаю й хоче видати за нього дочку, не враховуючи її власних бажань. Однак, дізнавшись про кохання Таміри й Селіма, Мумет починає сумніватися: "Но как я кровь свою тиранствовать могу?" [2: 376]. Але це триває недовго. Вісник приносить радісну звістку про "перемогу" Мамаю, цар більше не вагається:

Мамаю небеса Тамиру поручают,
И слово данное сама судьба крепит [2: 379].

Він відмовляє Селімові, погрожує непокірливій Тамірі, замикає в темницю вірну Клеону. Однак не Мумет визначає долі закоханих, а обставини. Боги виявляються милосерднішими й справедливішими за батька. Повертається Нарсім та оповідає правду про Куликовську битву й зраду Мамаю. І Мумет сам веде Селіма й Таміру до вівтаря, прощає Клеону. Саме в його вуста вкладено моралізаторський висновок трагедії. Цар здатний визнати свої помилки:

Я с небом и с судьбой и с вами соглашаюсь,
Исполню, что велит любовь и красота.
Я счастьем своим и вашим утешаюсь!
Живи в веселии, любезная чета [2: 418].

Зображуючи правителя Кримського царства, Ломоносов порушує канони класицизму. Можливо, таке обережне змалювання царя пояснюється тим, що автор намагався обійти гострі кути, щоб уникнути незадоволеності імператриці. Така постановка теми правителя проводить вагому межу між трагедіями Ломоносова й Сумарокова.

Привертає увагу ще один образ. Це мамка Таміри Клеона. На думку дослідників, у її образі яскраво проглядаються риси російських кріпосних жінок. Невільно напрошується паралель між Клеоною й нянею Тетяни: "Таміра, звичайно, не Тетяна Ларіна, але уважному окові видно, що між мамкою Клеоною... й нянею Тетяни в основі характеру великих відмінностей немає. І те, що Ломоносов у своїй першій трагедії приводить нам невідомо на пам'ять Пушкіна, говорить про його художній талант" [3: 213].

Головне місце в п'єсі відводиться монологам героїв, які є не лише засобом їх характеристики, розкриття внутрішнього світу, відтворення прагнень, переживань і почуттів персонажів. Монологи виконують й інформативну функцію. З них глядач дізнається про те, що відбувається за стінами царського палацу, що передувало початку дії, показаної на сцені, отримує деякі відомості з минулого окремих діючих осіб тощо. Часто роздуми героїв про особисте щастя перетворюються на міркування про сенс людського життя взагалі, що надає п'єсі філософського характеру.

Цікаво, що на особливостях релігійних вірувань магометан у трагедії увагу не зазначено. Поведінка героїв, їх вчинки зумовлені загальнолюдськими прагненнями й устремліннями, не залежними від віросповідання. Таке ставлення до релігії було притаманне багатьом представникам дворянської інтелігенції XVIII ст., починає з'являтися тип "вільнодумця", який виступає проти релігійних установ. "Ломоносов руйнує церковні уявлення про життя. Всім розвитком дії він показує, що хоча люди власні бажання й вчинки приписують волі потойбічної сили – долі, насправді все, що відбувається з людиною, є справа людських же рук" [4: 101]. У "Тамірі і Селімі" перемагають активні герої, які власними вчинками рішуче захищають своє право на щастя. Перемога Русі також є результатом єднання, організованого опору сильному ворогу.

Спірною, на наш погляд, є думка Западова про те, що саме домінування героїв-магометан, серед яких – головні позитивні персонажі, стало причиною недовготривалого сценічного життя п'єси [3: 210]. Трагедія ставила загальнолюдські проблеми, зображувала переживання й почуття, близькі кожній людині, акцентувала увагу на тому, що об'єднує, а не роз'єднує людей. Окрім того, вже досить багато часу пройшло з часів татаро-монгольщини, щоб покоління XVIII ст. сприймало магометан як заклятих ворогів.

Трагедія "Таміра і Селім" в цілому класицистичний твір. Але прагнення автора до правдивого відтворення дійсності, неодноразового змалювання характерів, розкриття істинних причин учинків людей, намагання зробити зображуване природним і зрозумілим пояснює ті відхилення від норм класицистичного мистецтва, про які мова вже йшла. Це позначилося й на стилі твору. Урочистість і піднесеність, що відповідає правилам класицизму, притаманна "Тамірі і Селіму". Але іноді відчуються мотиви народної поезії, любовного романсу XVIII ст., звучить жива розмовна мова, що порушує високий стиль трагедії, але наближує її до більш широкого кола читачів і глядачів.

Отже, талановитий поет-новатор зробив новаторські кроки й в драматургії. Трагедії Ломоносова стали підтвердженням різнобічності його таланту. Їх не можна розглядати як цікаву, але не потрібну сьогодні літературну пам'ятку минулого. Проблеми, поставлені в них, не втратили своєї актуальності в наш час: "...вустами своїх героїв Ломоносов-драматург говорить найчастіше... про вірність патріотичному обов'язку, про огиду до завойовницьких воєн, про твердість духу й про упокорення низьких пристрастей силою розуму" [3: 216].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Кудрявцев Б.Б. Михаил Васильевич Ломоносов: Его жизнь и деятельность. – М. – Л.: Гос. изд-во техн.-теорет. лит., 1950. – 112 с.
2. Ломоносов М.В. Избранные произведения. – Л.: Советский писатель, 1990. – С. 353-418.
3. Западов А. Отец русской поэзии. – М.: Советский писатель, 1961. – С. 208-222.
4. Касаткина Е.А. Трагедия М.В. Ломоносова "Демофонт" // XVIII век. Сб.3. – М. – Л.: Изд-во АН СССР, 1958. – С. 91-110.

Матеріал надійшов до редакції 07.08.2006 р.

Ржевская З.М. Ломоносов как драматург (на материале трагедии "Тамира и Селим").

В статье определяется роль Ломоносова в развитии русской классицистической драматургии, утверждении жанра трагедии на российской сцене. Анализируется первая трагедия Ломоносова "Тамира и Селим".

Рассматриваются тематика и проблематика пьесы, сюжет, особенности конфликта, образы, оригинальность отображения исторического прошлого, следование европейской традиции и новаторство Ломоносова-драматурга.

Rzhevska Z.M. Lomonosov as a Playwright (on the material of tragedy "Tamira and Selim").

The article determines Lomonosov's role in the Russian classicistic dramatic works, the establishment of tragedy genre on the Russian stage. The first Lomonosov's tragedy "Tamira and Selim" is analysed. The author also regards the subjects and problems of the play, its plot, the specific features of the conflict, images, the originality of historical past, European tradition imitation and Lomonosov's playwright innovation.